

ÉVFORDULÓK

A szavak visszatérnek

Száz éve született Márai Sándor

Márai Sándor a XX. század gyermeke és tanúja. Hosszú élete során, mely Kassától San Diegóig ívelt, sokszor kellett utaznia, sok országot ismert meg. Mégis életműve egyenletes, egynemű. Kassa adta neki azt az élményt, azt az öslökést, melyet átlényegített a távolság és utolsó pillanatig magában hordta, abból építkezett. *A haza nemcsak föld és hegy, halott hősök, anyanyelv, őseink csontjai a temetőben, kenyér és táj, nem. A haza te vagy, szőröstül-bőröstül, testi és lelki műoltodban; ő szült, ő temet el, őt éled és fejezed ki, mind a nyomorult, nagyszerű, lángoló és unalmas pillanatokban, melyek összességé életed alkotja. S életed a haza életének egy pillanata is.*

Hazaszeretetre nem tudlak megtanítani: örült az, aki önmagát tagadja. Hazád a történelmi méretekben megnagyított és időtlenített személyiség. A haza végzet, személyesen is. A hazától ugyanis nem lehet várni semmit. (...) De az állam ad finom stallumot, csecse fityegőket salonkabátodra, prima koncot, ha ügyesen szolgálod, ha füstölővel jársz körülötte... Aki az államot szereti, egy érdeket szeret. Aki a hazát szereti, egy végzetet szeret. (Füveskönyv)

Életútját – mellőzve most azokat a kataklizmákat, melyeket a század emberének meg kellett tapasztalnia – két részre oszthatjuk: a zendülő és a sértődött korszakra. Ahogy ő fogalmazott: *Az ember egy életen át készül valamire. Először megsértődik. Aztán bosszút akar. Aztán vár. Fialtal korában lázadt minden avítnak vélt konvenció, szabály ellen. Később a történelem sértette meg, és Márai nem bocsátotta meg „neki”, hogy hazáját feldarabolta, majd koncként oda dobta két totalitárius eszme martalékának.*

Elősorban az emberre, de egyben az íróra vetjük most tekintetünket, hiszen ő mondta: *Egy tűzhányó számomra semmi. Egy ember minden. (Napló 1943–1944.) De azt is: Az írókat egyesegyedül csak műveik védik. (Füveskönyv)* Feladatunk nem látszik nehéznek, mert kitarulkozóan őszinte ember volt, s mestere a szónak. *Nagyon ritka az ember, akinél a szavak teljesen fedik az élet valóságát. (A gyertyák csonkig égnek)* Nos, ő ezt a ritka embertípust testesítette meg. Sok gondolatát, véleményét hőseinek szájába adta. Amikor őket beszélgette, önmagáról vallott.

Az író és újságíró – hiszen az is volt, mint majd mindegyik céhbeli társa –, amint köztudott, 1900. április 11-én született Kassán. *... őseim szász kovácsok voltak..., akik a XVII-ik században vándoroltak be Magyarországra, hűségesen szolgálták a Habsburgokat, s II. Lipót császár nemességgel jutalmazta azt az öregapánkat, akit „bányagróf Kristóf” névvel tiszteltek a családban... A szabadságharc idejében találta csak meg a család magyar szívét... a felkelőkkel tartott, magyarosította nevét, Kossuth miniszteriuma adta ki a végzést erről, meg is jelent a határozat 1848 augusztusában a Hivatalos Közlönyben. A család lelki jellege bonyolult, kitapinthatóan katolikus volt, nemcsak az anyakönyv adatai szerint, hanem lényegében, szemléletében is. A protestánsokat kerültük, a társadalmi érintkezésben is, ösztönszerűen, ahogy azok is kikerültek minket; de soha nem esett szó erről a köznapi életben. (Egy polgár I.)*

Amikor családjáról emlékezett, tudatában volt a gének szerepének. *Halottak közé megyek, csöndesen kell beszélnem. Néhányan e halottak közül meghaltak számomra, mások élnek mozdulataimban, fejformámban, ahogy cigarettázom, szeretkezem, mintegy az ő megbízásukból eszem bizonyos ételeket. (Egy polgár vallomásai)*

Szülőházát a hetvenes években bontották le. Ma ormótlan üzeletház áll a helyén.

*Este nyolckor születtem, fújt a szél
Kassát szerettem és a verseket
A nőket, a bort, a becsületet*

*S az értelmet, mely a szívhöz beszél –
Mást nem szerettem. Minden más titok.
Nem könyörgök, s ne irtalmazzatok.*

(Ajánlás, Ég és Föld)

Apja, dr. Grosschmid Géza ügyvéd volt, majd magyar szenátor a két háború közötti Cseh-szlovákiában. Beszédei, cikkei az 1930-as években jelentek meg kötetben. Édesanyja *szegény morva molnár leszármazottja volt*. (Egy polgár vallomásai) Testvére *Radványi Géza* filmrendező, a Valahol Európában alkotója és *Louis de Funès* felfedezője.

1909 és 1915 között a jászóvári Premontrei Kanonokok Kassai Főgimnáziumának volt a tanulója, kivéve az 1913/14-es tanévet, amikor a budapesti II. kerületi Érseki Katolikus Főgimnáziumban tanult. Az eperjesi Királyi Katolikus Főgimnáziumban érettségizett 1917-ben.

De milyen volt a város akkor, amikor még a gázlámpák fénye világította be, s a villany csak újdonság volt? ... a környékbeli szlovákok alig-alig beszéltek magyarul. Valamilyen különös, felemás tót-magyar keveréket beszéltek a cselédek is: a helybeli úri társaság társalgási nyelve hivatalosan a magyar volt, de otthon, a családban, még a bevándorolt magyarok is inkább cipszertájszólású németet beszéltek. Mindebben kevés volt a szándék. A város hangulata magyar volt, de papucsban, ingujjban, vacsora után az urak is németre fordították a szót.

A „higiéniáról” megoszlottak akkortájt a vélemények. A „bacillus-elmélet” sok háziasszonyt megbolygított... ismertem öreg néniket, akiket kitért a tisztaság rögeszméje, naphosszat poroltak, kesztyűben jártak fel és alá lakásukban a tollseprűvel vadásztak a „bacilusokra”. ... az általános felfogás azt tanította, hogy „a sok fürdés ártalmas”, mert a gyermekek elpuhulnak. Legtöbb helyen lomtárnak használták a fürdőszobát, ahová bejártak ugyan mosakodni a családtagok, de ügyel-bajjal mozoghattak csak a homályos helyiségben felhalmozott bőröndök, a „kismosás” után száradni hagyott ruhadarabok, a cipő- és ruhatisztítószerke között. Sok ismerősünknel a fürdőkádban porosodtak a málhák s a kádat talán csak az év végén, szilveszterkor adták át egy napra eredeti rendeltetésének. A századvégi polgárság általában csak akkor fürdött, ha beteg volt, vagy ha nősült.

A városunkbeli polgárság sokat és szívesen olvasott

A polgári családnak nem volt tagja a cseléd. Kavencsából vagy Mislólkáról, a vályogból épített parasztházakból (...) a lányokat beküldték szolgálatra a városba. Négy-öt forint volt egy ilyen leány havi bére. Sok polgári családban elvárták a fiatal parasztcselédektől, hogy a ház úrfiait átsegítsék a pubertás nehéz idején s rendelkezésükre álljanak testük intímebb szolgálataival is. (...) Ha a cseléd telerbe jutott az úrfitól, kitétték s a gavallér polgári nagypapa, a snájdig kölyökapa helyett bizonyos kacér és somolygó büszkeséggel fizetgette a nyolc-tíz forint tartásdíjat. Berögzött szokás volt ez.

Az iparos akkor még mindig „vándorolt”. A legényévekhez hozzátartoztak a külföldi vándorévek. A lateiner-ember évtizedeken át nem mozdult ki városából, s egy kissé kalandor volt, aki már elkerült külföldre is. A világ színességéről, zűrzavaráról csak az iparos és az aktív katonatiszt tudott, akit ide-oda helyeztek a monarchia országaiban. Ennek a megállapításának Divald Kornél művészettörténész – a közeli Eperjes szülőtte – határozottan ellentmond nemrégiben újra megjelent *Felvidéki séták* című munkájában: *Ahány ösömről tudok, mind sokat utazott, holott mindig városlakók voltunk. S régi városaink hajdani lakóinak ma is az a hírük, hogy legfeljebb sátoros ünnepkor létek át a város kapuját friss levegőt szívni. Mint minden általánosításban, ebben sincs sok igazság. A régi városi polgár, akár mesterember, akár kereskedő vagy litteratus volt, pályáján, szűkebb hazája közeletében alig vihette valamire, ha világot nem látott. Amíg le nem rőtta vándorútját, céhbeli mester sem lehetett. A kereskedelmi utazó csak korunk gazdasági versenyének kivirágzása. Régi kereskedőink áruért, mesterembereink nyersanyagért maguk járnak be nem egyszer messze földet; az esküdt polgárokat pedig a város ügyes-bajos dolgaiban sűrűn küldték ki követségbe Budára, majd a bécsi udvarhoz, de nem egyszer más külföldi városokba is. Régi világjáró diákjainkról mindenki tud. (Egy polgár vallomásai)*

S e fölött az ellentmondásos erkölcsű polgári tenyésztet fölött állt a Szent Erzsébet székesegyház, a magyar gótika mára megmaradt legnagyobb remeke. A dóm, ez a nagy és teljesen kifejezett gondolat kissé terrorizálta a várost. Sok volt és lenyűgözött, titokzatos volt, homályos és fenséges, nem lehetett megszökni és beletörödni, a város fölött élt, gögősen és nagyszerűen. Egyik pincéjében, nagy márvány-koporsóban őrizték Rákóczi hamvait. A koporsó körül babér-koszorúk és zászlók hevertek, ezzel a felírással: „Pro libertate”. Mindig megremegtem, mikor... a régi, foszlott zászlókon ezt a szót olvastam. Különös íze volt, harsogott, mint egy vers nagy, robbanó sora, melynek olvastára a hideg

szalad végig az ember hátán. (...) Ha elmentem a dóm előtt, megvillant bennem ez a szó, mint egy homályos jelszó, amelyért talán érdemes élni. (Egy polgár vallomása)

Alig egy emberöltővel később már másképp nézett a kassai székesegyházra. Ha akarnám, se lehetnék más, mint magyar, keresztény, polgár és európai. Ezek a székesegyházak azzal az akarattal és áhítattal épültek, mely nem leigázni akarta a világot, hanem kifejezni, nem uralkodni akart, hanem vezetni. Ez a dolguk. (Kassai őrjárat)

Nem tudtam, hogy ennyire tökéletes ez a dóm, szülővárosom remekműve, ez az évszázadok műgondjával épített tökéletesség. Meghatott gyönyörűséggel nézem minden követ. Nincsen sok ilyen Európában: talán húsz, vagy huszonöt. Ez a néhány dómtorony, a chartresi, a reimsi, a kölni, a kassai, ezek jelentették a múltó időkben az örök Európát.

De valamire figyelmeztet is a dóm. Ezt mondja, csonka tornyát, mint egy kéz megsérült mutatóujját, a magasba tartva: „Ebben a városban épült valami, ami az egész világra szól. Ebben a városban remekmű épült. Nézz a magasba, figyelmesen, aztán hajtsd le fejed, alázatosan. Az ember csak annyit ér, amennyire megérti a nagy jelképeket. Az ember csak akkor él, ha épít valamit. Legalább egy dómot, évszázadokra. Értsd meg.” (Ég és föld)

De ennek a világnak vége szakadt. A jelenet hátterét a kassaiak mindmáig kedvenc kirándulóhelye adta. A nyári hónapokban künn tanyáztak a patricius családok a „Bankó”-n, vagy a „Csermely” nyári lakjaiban. (Egy polgár vallomása)

Péter-Pál délutánján izgalom hatotta át a nyaraló-különlítmény idilljét: ...Biztosra lehet venni, hogy ezen a délutánon az elegáns, fiatal pesti ügyvéd nyilatkozik és megkéri a házasságában csalódott, puha-édes városunkbeli szépasszony kezét.

Uzsonnára a mi tornácunkon terítettek, a szokottnál kissé ünnepélyesebben. Majális-vidámsággal volt telítve a levegő. Az udvarló tűzijátékok hozott bőrröndjében Pestről; az urak cigányt rendeltek estére a városból; a savanyú bor és a szóda már ebéidő óta hűlt a vizesfazekakban. (...) Olyan bőséges, ünnepélyes, a nyár érett békéjével aláfestett, beérkezett polgári ünnepélynek készült ez az eljegyzési délután... Fenn, a forrás mellett, a fogadó vendéglőjében ünnepnap, söröző kirándulóknak húzta a cigány. (...)

Asztalhoz ültünk, mikor az alispánt elhívták a kertbe. Megyei huszár állott odalelem feszes vigyázzban és levelet adott át neki.

Föltépte a levelet, visszajött a tornácra, megállt a küszöbön, hallgatott. Nagyon sápadt volt;...

– Mi az, Endre? – kérdezte apám s eléje ment.

– Megölték a trónörökösöt – mondta s idegesen legyintett.

A nagy csendben a cigányzene oly közel hangzott, mintha itt a kertben játszott volna. Az asztal körül, kezükben a magymamintás-csészékkal, mozdulatlanul ültek a résztvevők, valamilyen holtpontra megmerevedett mozdulattal, mint egy némajátékban. Apám tekintetét követtem: tájékozatlan pillantással nézett az égre.

Az ég világoskék volt, híg, nyári-kék. Báránnyfelhő sem úszott rajta. (Egy polgár vallomása)

Második jelét e „világvégének” a fiatal Márai Eperjesen élte át, mert zendülő korszakában szembekerült a premontrei rend által vezetett kassai iskola tanáraival, s így apja a Tarca menti Athénbe fratta át.

1916. november 21-én délben, az eperjesi katolikus gimnáziumban, Tóth Sándor kedves professzorunk, az intézet igazgatója, sok szép ifjúsági regény szerzője és a philopsophia propedeutika tanára bejött az osztályba, ahol az érettségire és a frontra készültünk, s ezt mondta:

– Fiúk, álljatok fel. Meghalt a király.

Még ezt is mondta:

– Hazamehettek. Holnap is szünnap lesz.

E történelmi fordulathoz szüvből megörültünk. Ferenc József halálának jelentőségét nem értettük. Meghalt a király, éljen a király! (...) Sétáltunk a havas utcákon, örültünk a szünnapnak. Taknyos gyerekek voltunk, félig már ágyútöltelék, félig még rövidnadrágos iskolásfiúk. Az osztályt néhány hónap múlva kiképezték, s érettségi után elvitték az Isonzó-frontra. Nem sokan maradtak meg. (...)

Az ember él és nagyon keveset tud csak az erőkről, melyek a korszakot áthatják. Emlékszem erre a napra... A szép házak homlokzatára kitézték a gyászlobogót. Bécsben készültek a nagy temetésre. Mindez olyan messze volt, olyan felfoghatatlanul, embertelenül messze! De aztán következett a nap,

sokkal később, mikor megértettem, hogy az ezeréves történelmi Magyarország egyik titkos, nagy drámáját éltem meg e napon. (...) Az ember lassan érti meg az idő jeleit. S még sokkal lassabban tanul e jelekből. De egy napon megérti, lehajtja fejét, emlékezik, s csodálkozva látja, hogy kortársa volt valaminek, amiről azt hitte, hogy csak véletlen és átmenet. Most már tudom, hogy ez a nap végzet volt. (Egy nap emléke)

Nyolc évtizeddel ezelőtt véget ért egy korszak. S habár Márai zendüléskorszaka még tartott, már munkált benne a sértődöttség: a történelem viharai elvették tőle szülőföldjét. Ennek a sokknak tudható be tán, rövid kommunista korszaka. De ezt leszámítva, minden totalitárius eszmétől irtózott, harcolt ellene saját eszközeivel.

Az *Égő polgár vallomása* első kiadása nagy port vert fel. Hiszen ki ne ismert volna rá a meserién ábrázolt személyekre. Az írók perek sora fenyegette, hiszen sokukról nem éppen hízelgően nyilatkozott. A *Zemplén* című lap tudósít 1935-ben az egyikről: *Stumpf György szentszéki tanácsos sérelmére elkövetett rágalmazás miatt ötszáz pengőre és ezerötszáz pengő kártérítésre ítélték Márai Sándor hírlapírót. A felperes ügyvédje fellebbezett, mert az író nem ítélték fogházbüntetésre.* (Kováts Miklós: Márai Sándor diákévei, In: Széphalom, 1999. 324. old.) A második kiadásban eltűntek a Stumpf, a családra túlságosan dehonesztálóan velet részletek, a premonrei gimnázium tanárait kegyetlenül jellemző leírások, és további név változtak meg vagy tűntek el (i. m.). Később a harmadik, átdolgozott – valójában lényegesen megcsonkított – kiadásban már a szokásos klauzulát találja az olvasó: *E regényes életrajz szereplői költött alakok; csak e könyv oldalain van illetőségük és személyiségük, a valóságban nem élnek és nem is éltek soha.*

Németországban: Lipszében, Frankfurtban és Berlinben él, a liberális Újság állandó munkatársa. De még korábban élete egyik legfontosabb találkozására kerül sor. A kassai Megay cukrászdában, fagyaltevési verseny közepette, megismerkedik *Matzner Lolával*. Életre szóló szerelem lesz ebből. Lola nemcsak feleség lett, hanem a szó legnemesebb értelmében társ, szellemi partner is.

Persze az ismeretség még nem szerelem. Ez később következett be.

Lolát „felejteni” küldték ezen a télen Berlinbe. (...)

A férfi, akit „felejteni” akart, barátom volt. Egy napon levelet írt, kérte, keressem fel Lolát, szónokoljak ügyében. (...) a Kurfürstendamni egyik teaszalonjában találkoztam Lolával. Előadtam barátom levelet és néhány szót dadogtam. De aztán zavartan elhallgattam; ő is hallgatott. Mind a ketten pontosan tudtuk, hogy itt már nem lehet semmit csinálni. Az ilyen találkozások mindig nagyon egyszerűek. A születés is egyszerű, a halál is. Egy pillanatig nem volt „bűntudatom” barátommal szemben. Hamis és hazug „lovagiasságra” képtelen voltam. Az ilyen találkozások különben sem szándék, elhatározás következményei. Nem tehettem semmit és nem tehettem semmiről. Később sokszor elvettem férfiaktól nőket, s tőlem is elvitték nőket férfiak. Ilyenkor bűntudatom volt, vagy szégyelltem magam, vagy kakaskodtam, mindenesetre „magyaráztam” valahogy e francia négyeseket. Mikor Lolával találkoztam, nem magyaráztam magamnak, sem másnak, semmit, amint az ember nem tartja szükségesnek magyarázni, hogy él és lélegzik. Egy barátom Párizsban, az Avenue Wagramon, délután négykor „leszólította” az utcán azt a nőt, akivel később életét töltötte. A nő szűz volt és elment vele. Fölmentek egy garni-szállodába, s aztán tizenöt évig együttmaradtak. Minden emberi kapcsolat így kezdődik. Soha nem „udvaroltam” senkinek. Nem is tudom, hogy kell? – vagy magától beszél egy találkozás, rögtön az első pillanatban, vagy hiábavaló minden beszéd. Ültünk a Kurfürstendamni teaszalonban, felőrája beszélgettünk már, aztán hallgattunk és néztük a táncolókat. (...) Ügyszólván nem is beszélünk még személyes dolgainkról... Mind a ketten rosszkedvűek voltunk. Olyan „lát kellett ez nekünk?” – érzés volt ez, feszengés, szomorúság. (...) Nem voltam még huszonehárom éves, költő voltam és alkalmi jövedelmekből éltem. Néhány hónap múlva elvettem feleségül. (Égő polgár I.)

Később ezt lakonikus rövidséggel így fejezte ki: *„Szeretni valakit.” A valóságban ez így hangzik: „Jó, Isten neki, mentsd a bőröd, nem nyúzlak meg.” (Ami a Naplóból kimaradt)*

Majd egy későbbi kép következik. Vonaton utaznak.

Lola okosan ült az ablak mellett, figyelmesen nézett ki Európába és hallgatott. Életbevágó pillanatokban, később is mindig így alakult: én beszéltem és ő hallgatott. Ugyanabból a városból érkezett, ahol én is születtem. Ismeretségünk az élet őskorába nyúlt vissza, a gyermekkor mítoszába veszett el, ügyszólván csak jelbeszéddel érintkeztünk, születésünk pillanatától mind a ketten ugyanannak a városnak, osztálynak és ugyanannak a zsúfolt provincialitásnak levegőjét szívtuk; nyilván nem mi határoztuk el, ami

történt velünk. (...) Ő hallgatott és néha ilyenfélét mondott: „Berlinben több fogvizet kellett volna venni. Ott most biztosan olcsóbb.” (...) Titokban tiszteltem, ha ilyesmit mondott. (Egy polgár II.)

1926-ban elutazik Egyiptomba, Palesztinába, Szíriába, Törökországba és Görögországba, könyv lesz ennek az útnak az eredménye: *Istenek nyomában*. Egyiptomba hajózik éppen. *Este a barman elárulta, hogy a hajó, ez a furcsa nagy valami, ami ezredmagammal úszik itt az éjszakában, nem is francia hajó; s a neve ez a harcias név: – „Generál Metzinger” – nem is az igazi neve. A hajó német hajó, ez a „Cap Polonio”, ami a háború kitörésekor vele, a barmannal együtt, Braziliában rekedt, aztán bizonyult tárgyalások után a francia társaság birtokába jutott. A franciák a német felírásokat átfestették franciára s a Cap Polonio most francia lobogó alatt úszik Afrika felé.*

– Én elzászi vagyok, – mondja a barman. – Azelőtt német voltam, most francia vagyok. Az apám francia volt, az anyám német. S az itt leírt dráma, vagy éppen nemzeti köpönyegcsere az író szülővárosában naponta zajlik nyolcvan év óta.

Ez Luxorban történt, este nyolckor, Ramadan utolsó napján, mikor az arab vásárról jöttem, egy félhomályos utcán... Lassan mentem, egyedül, hirtelen sötétedett. Előtem ment egy felherruhás arab, megállt, a botjára támaszkodott, megvárta, amíg elmegyek mellette, és lassú, csöndes köszöntéssel... ezt mondta:

– Adjon az isten jóestét!

Ezt tempósan mondta és olyan zengzetes tiszta, erdélyi kiejtéssel, ahogy én magam se tudok magyarul. (...) Arab arca volt, arab viseletben járt... Megálltam, azt hittem, hogy rosszul hallok:

– Maga magyar?

– Nem, kérem szépen. Arab ember vagyok.

Ezt csak így mondta, magyarul: arab ember vagyok, ezer és tízezer mérföldre Magyarországtól, Luxorban, a Nílus mellett, vis-à-vis Tut-ank-Amon sírjával és a Halottak völgyével, Afrika kellős közepén, olyan megfoghatatlan távolságban mindentől, ami Magyarország és magyar nyelv s mégis olyan egyszerűen...

Nem tudhatta, hogy mit ver föl bennem, micsoda ideges és áhítatos csodálkozást.

...ez volt az első napom Luxorban, reggel érkeztem meg, a hotelben be se diktáltam még a nevem, egy lelket nem ismerek itt, élő emberrel nem beszéltem még, – nem volt semmi támpont, amiből ez az arab esetleg magyar voltomra következtethetne.

– Honnan tudta, hogy magyar vagyok?

Most jött az a válasz, amit nem felejték el, amíg élek:

– A bőr színén, nagyságos uram. Meg a homlok formáján. Ezen a kettőn én rögtön megismerem a magyarokat.

Így persze le voltam leplezve, öt lépésre a Nílustól és a XVIII. dinasztia sírjától, Szudán határán;... hiába vettem a ruhám Párizsban, a kalapom Londonban, a cipőm Bécsben, a vak is látja rajtam, hogy magyar vagyok. Hogy élhetek egy életet nyugati metropolisokban, egy sötét luxori utcán az első rongyos arab rám olvassa, hogy magyar vagyok, – ahogy egy arab vagy néger felöltözhet német tábornoknak, mégis mindenki tudja, hogy arab vagy néger. Hogy miről tudja? Kérem, nagyon egyszerű: „a bőr színéről és a homlok formájáról”. (...)

– A bőr színéről?

– Arról is nagyságos uram. (...)

Egészen csöndesen kértem:

– Mégis milyen? Sötétebb? Vagy világosabb?

(...)

– Nem sötétebb, nem világosabb. Csak más a színe, nagyságos uram. (...)

Megtörölöm a homlokomat, kiverte a verejték, mert nagyon meleg van...

– Ki maga?

– Achmed Rumi vagyok.

– Honnan tud magyarul?

– Magyarországon éltem, uram. Dragomán voltam Teleki Samu grófnál. Őt esztendeig szolgáltam a grófnál, a háború előtt.

– A háború óta nem beszélt magyarul?

– De igen, egyszer. Akkor hat hónapot szolgáltam Plesch Árpád konzul úrnál.

Lélegzetet vesz:

– Szeretnék visszamenni Magyarországra, nagyságos uram.

– Miért?

– Mert – gondolkodik –, mert ott jó élet van. Olyasféle az élet, mind Afrikában.

– Ámen – mondom. (Istenek nyomában)

S ha már Istenek nyomában jár, kötete végén róluk is van mit mondania. Vagy inkább az emberről?

Örökkévalóság, micsoda szavak! Micsoda olcsó fölény van mindabban, amiről az emberek azt hiszik, hogy reprezentálja emléküket az örökkévalóság előtt! Ne félj, nem utalok a piramisokra, ahhoz legalább amerikaiak kell lenni, hogy érezzen láttukra valamit az ember. Én nem éreztem semmit, még haragot se. De az, amiről azt hisszük, te is, én is, hogy az örökkévalóság része, hogy csak Az nem mulandó, hogy csak Az tartalom ebben a szomorú üzletben, ami az élet: (...) – mit gondolt, meddig él itt időben közöttünk? Jobbak lettünk Jehovától? Bölcsőbbek Zeusztól? Méltóságosabbak Osiristől? Az emberiség nagy és legtisztább vágyaiból, az Istenekből, egészen rövid idő alatt attrakciót csináltak az emberek, attrakciót és lételetet. Milyen gyorsan meghal egy ilyen Isten, egy-két ezredév, s már belépődj mellett mutogatják, s lancierozzák mellette az Újat, a legfrissebbet, a patentirozottat. (Istenek nyomában)

Márai a két háború közötti Magyarországon él. 1928-ban telepedik le Budapesten, a Mikó utcában. A Pesti Hírlap állandó vezércikkírója. Ünnepezt és olvasott író. 1942-ben a Magyar Tudományos Akadémia tagjává választják. Mégis idegennek érzi magát. Már szülővárosában is, az első bécsi döntés után: Egy nap tehát mégis elutaztam Kassára, gyorsvonattal, ahogy Szegedre, vagy Makóra utazik az ember... a vonat megállott, s útleveél és vízum nélkül kiszálltam Kassán...

Talán csak a dóm volt a régi, félelmes és megközelíthetetlen szépségével, íveinek és boltjainak, oszlopainak és csúcsainak erőfeszítésével... Teljesen egyedül voltam Kassán. Bort ittam egy pincében, hazamentem a szállodába, ásitottam. Akkor, álomban, egy pillanatra megpillantottam, könnyes szemekkel, Kassát, az igazit – de csak egy pillanatra. (Ég és föld)

A pillanat mint kifejezés gyakorta jelenik meg gondolataiban: Mert ez is van, a pillanat – az idő is hozza és viszi a dolgokat, önkényesen, nemcsak mi állítjuk be cselekedeteinket és a jelenségeket az időbe. Van az, hogy a pillanat elhoz egy lehetőséget, s ennek pontos ideje van – s ha elmúlik a pillanat, egyszerre nem lehetsz semmit többé. (A gyertyák csonkig égnek)

1942-ben írja: Én úgy akartam élni, mint aki szolgál az embereknek. De nem engedték, hogy szolgáljak nekik: mindig szolgásgót követeltek, ami nem ugyanaz. Szolgálni tudok, szolga lenni nem tudok. Ezért félreálltam útkjából, megbuktam. (Ég és föld) ...adj hálát az egeknek, csöndesedj meg. Ki és mi vagy? Magyar író vagy, az a fajta, aki nem tud mást írni, csak amihez kedve van, tehát koldus vagy, néha fényűző koldus, néha polgári koldus, de mindig kiszolgáltatva egy szegény és kedvetlen ország fanyalgó kényekedvének. Nem vagy életszükséglet a nemzet számára. (...) Magyar író vagy, egy nemzet dolgát képviseled a világban, akkor is, ha a nemzet nem akar tudni erről. (...) És mégis... nyilvános köszönettel tartozom, mert... a Végzet megajándékozott a kifejezés képességével, hogy el tudom mondani, amit a világban láttam, s a kegyelem pillanataiban néha ki tudom fejezni az elmondhatatlant is. (...) Mindez az enyém, minden szó. Nagyon gazdag vagyok, ugyanakkor, mikor nyomorult és szegény is vagyok. Nyilvánosan köszönöm ezt (...) Csak az az írás méltó emberhez, melynek minden során érzik a meglepetés: a létezés és a teremtés meglepetése, valamilyen félelmes várákozás. Ez az írás, mely alkot, mely kezdetben volt, mint az Ige. A többi csak irodalom. (i. m.) Szellemi szabadságát nem korlátozta semmi, még ha látja ennek a korszaknak összes hibáját és ellentmondását, mely nem feltétlenül a rendszerből fakad, inkább a konstans emberi úrhatnáság folyománya.

– De mit tanult ez a nemzet Trianonból? Semmit. Felnevelt egy zsebrák, basáskodó, önző és műveletlen középosztályt, s útált mindent és félt mindentől, ami igazi műveltség. (Napló 1943–1944.)

Amikor Gömbös Gyula szobrát felrobbantották, szimbólumot látott benne. Ez a szobor jelképezett mindent, ami Magyarországon az elmúlt huszonöt évben aljas volt, dagályos, kapzsi, hazugan sovén, lekendezőző és fenyegetően öntelt. (Napló 1943–1944. 407. old.) Magyarországon egyik végzete a közhivatalnok bizonyos válfaja; Hungáriának ez a selyemfiúja! Ez a szájaló önkény, melyre kintartottság, pókhendi önzés, ez a csínovnik-rémuralom, nemzet és egyén felett! Ezeket levakarni, ezektől fertőtleníteni a nemzet testét, s helyükbe embereket ültetni, akik tudják, hogy a hivatal nem előjog, hanem

szolgálat! Ezek árultak, adtak el az elmúlt években mindent, amiért élni érdemes, ezek árultak hazát és jogot. (Napló 1943–1944.)

De a legrosszabb még hátravan. Jön a náci megszállás és a nyilas rémuralom. Egy sárgacsilagos gyerek, kinek szüleit és nagyszüleit vagonban elhurcolták a lengyel deportációs telepekre – a gyerekek megmenekült s egy intézetben él – a vasárnapi ünnepségen verset szaval. Nyolc éves. A verset ő választotta. Ezt szavalja:

*Magyar vagyok, magyarnak születtem
Magyar nótát dalolt a dajka felettem
Magyarul tanított imádkozni anyám
És szeretni téged, gyönyörű szép hazám –*

S a néhány ember a teremben, aki ismeri a gyerek sorsát, sápadtan ül. A hideg végigszaladt a hallgatók hátán. (Napló 1943–1944.)

S ekkor kénytelen fohászkodni, mert fél az emberi természet alantas vonásaitól, melyek változatlanok, akármilyen rendszer jön.

Isten, adj erőt a zsidóknak, hogy elviseljék az üldöztetést, kínzást és sanyargatást. Adj erőt nekik, hogy erősek legyenek az élethez és a halálhoz.

S aztán, ha túléltek az üldöztetéseket, adj erőt nekik, hogy ne veszítsék el fejüket, ne változzanak át ámokfutó üldözőkké! Adj erőt nekik, hogy erejük legyen az emberi nagysághoz, a türelemhez. Mert a bosszú csak újabb indulatokat szül. (Napló 1943–1944.)

Közeledik egy újabb fordulat: a várva várt háború vége. Hitler elbukott, mert hazudott. Nincs benne nagyság, hazug ember volt. (Napló 1943–1944.) Ha valaki császár Kínában, akkor ő a kínai császár. Ha valaki örült Berlinben és azt képzel, hogy ő a kínai császár, akkor ő örült. De ha valaki örült Berlinben és azt képzel, hogy ő a kínai császár és ezt ki is mondja és akad egy nemzet, amely ezt el is hiszi: akkor ez történelem! Ez történt Hitlerrel és a német néppel. (Napló 1943–1944.)

S jött a megkönnyebbülés pillanata, de nem a felszabadulás. Ahogy legújabbán felfedezett regényének címében mondja: a Szabadulás. Az ostromot Leányfalun éli át, miközben Mikó utcai lakása elpusztul. Lakásunkat légi aknák és gránátok pusztították el. Az erkélyt letépte a bomba és leszakította a lakás utcai homlokzatát. A légnyomás és a gránát végzett a bútorokkal, s minden más holminkkal.

A ház előtt sor öreg gesztenyefa állott; a bombák letaposták ezeket is. A fákat különösen sajnálom; lombosak, árnyasak voltak, s nyáron, hajnalban, tele csipogó madarakkal. (...) a hat hetes ostrom eredménye mégis felülmúlt minden elképzelést. Buda teljesen elpusztult;... De családom minden tagja él. S csak az élet fontos, minden már nem érdekes. (Ami a Naplóból kimaradt)

A Mikó utca című versében már búcsúzik:

*Szerettem azt a sor gesztenyefát.
Azt hittem, építék itt valamit
(...)
E földön csak homokra építék
Mindenfelé...
(...)
...s tudom, hogy holnap is
Indul vonat valahová, se ágy,
Se asztal nem köt, s nincsen kacsaláb
Amin váram elforoghat e földön,
(...)*

Még nem volt semmi, mégis, varázsszóra, valamilyen démon, vagy tündér sípjelére, egyszerre élni kezdett a város, mint a mesében, amikor a gonosz varázsló eltűnik a füstben és az elvarázsolt, tetszhalott emberek talpraugranak. (...) A gonosz démon, a háború elpárolgott, a szörnyeteg Nyugatra cammogott... És ami egy városból és egy társadalomból megmaradt, úgy élt, olyan heves akaratos örömmel, szívós és ravasz fortélyal, mintha nem történt volna semmi. A hetekben, amikor egyetlen híd nem volt még Pesten, csónakkal keltünk át a Dunán, mint kétszáz év előtt, amikor még hajóhid sem volt. De a Körúton, a kapuk alatt, már kaphattál mindenféle finom ennivalót, piperecikket, ruhát, cipőt, mindent, amit ember elképzelhet... És Napóleont-aranyat, morfiumot, disznósírt... (...)

Még siketek voltunk az elhullatott, félig döglött aknák, bombák böffenéseitől, de Pesten már megnyíltak a presszók; ahol mérges, erős bakkavét mértek a gramofonzenére táncoltak orosz matrózok és a józsefvárosi kisleányok, délután ötkor. Még nem temették el a rokonok mindjét, a halottak lábfeje sokhelyt kipöckölt a hevenyészett, utcai sírokból. De már láttál nőket, divatos ruhában, kimázsolva, ahogy siettek át a Dunán, csónakban, raudevúra, valamelyik romház legénylakása felé. Láttál polgárian öltözött embereket, akik kényelmes sétálással mentek a körüti kórház felé, ahol két héttel az ostrom után borjúpörköltet lehetett kapni ebédre... Már volt pletyka és volt manikűr.

Nem tudom elmondani neked, milyen érzés volt a megszállott, az égett házak fanyar bűzével füstölő, egyenruhás orosz rablókkal, fosztogató krimi tengerészekkel zsúfolt városban, egy körüti drogériában francia parfümre, vagy körömlimosóra alkudni...

Később, sokszor... még most is... úgy érzem, senki nem tudja megérteni, mi történt velünk?... Mind a másik partról jöttünk vissza, az alvilágból. Minden összedől, elrohad, ami a tegnapi világhoz tartozott... vagy legalább is azt hittük, mindennek vége és most valami más kezdődik.

(...) Képzeld csak, néhány héten át nem volt törvény, nem volt semmi. (...)

Inkább olyasmit reméltünk azokban a napokban (...) hogy a félelem és a szenvedés, irtózat és iszonyat kiegészít valamit belőlünk, mint a pokolkő. (...)

(...) Talán azt reméltük, hogy most már itt az ideje valamilyen nagy rendtelenségnek, amikor minden így marad, rendetlenül, az idők végéig. És nem lesz rendőr és vitrin, nem lesz sintér és kezét esőkölom, nem lesz enyém-tiéd és holtomiglan-holtodiglan. Mi lesz?... A nagy ricsaj, az égrebőgő semmi, amiben csak úgy sétálgat az emberiség, lángost majszol, szökik a romtakarítás elől, felrúg mindent, ami eddig lakás volt, kapcsolat és szokás?... De erről nem mert beszélni senki. Tudod, volt valami pokoli, de volt valami édenkerti is ebben az időben. Így élt az ember a Paradicsomban a bűnbeesés előtt. Így éltünk mi, néhány hétig Budapesten a bűnbeesés után. (...)

Aztán egy napon felébredtünk és ásítózva, de ugyanakkor lúdbőrös didergéssel megtudtuk, hogy nem változott semmi. Megtudtuk, hogy nincs az a „más”. Az embert leviszik a pokol fenekére, ott főzik és ha valamilyen csodálatos égi erő egy napon felhozza onnan, rövid pislogás és ocsúdás után pontosan ott folytatja, ahol elhagyta. (Judit...és az utóhang)

Nincs erkölcs, érvelés, csoda, mely igazán és mélyen változtatni tudna az emberi természetet. (...) Az ember marad, aki volt. Az emberi anyag reménytelen, a tűz és a lúg sem tudja másítani. (Füveskönyv)

Beindul az élet. A társadalmi, politikai, művészi. A Művészeti Tanács egyik ülését hallgatom. (...) Arról is beszélnek, hogy a környező, szomszéd államokkal baráti, kulturális társaságokat kell alakítani, s engem kérnek fel, legyek „a magyar-csehszlovák társaság” elnöke. Ezt oly pillanatban tervezik, mikor a szlovákok a magyar őslakosságot megkülönböztető jelzés viselésére kényszerítik és tömegesen deportálják. Az elnökséget nem fogadom el. (...) ...nem megyek kultúrkomédiát játszani Prágába. (...) A terror mindent megtanult a fasizmustól: s végül senki sem tanult. (Ami a naplóból kimaradt)

Márai már a háború végén sejtette, baj lesz. Hiszen a légerek, börtönök megnyíltak ugyan, de a kommunizmus valahol ott fogja folytatni, ahol a náciizmus abbahagyta. A nemzetiszocializmus fonta kötelet a nemzetközi szocializmus akasztja majd a nyakunkba és rúgja ki alólunk a széklet.

A szibériai szovjet katona, akivel elsőként találkozott, nyugtalanította. Egy nagy nép, irtózatos áldozatok árán, Sztálingrádnál megfordította a világtörténelem szekerének rúdját... és ennek a nagy erőnek egyik megtestesítőjével találkoztam ma. Sokak számára, a náci üldözöttei számára, ez a fiatal orosz egyféle felszabadulást is hozott, menekülést a náci terror elől. De szabadságot nem hozhatott, mert az nincs neki. (Föld, Föld!)

Nem lehetnek kétségeink, mi történe, ha a keleti bolsevizmus egy napon módot és eshetőséget látna arra, hogy behatoljon az occidentális műveltség területeire. Az értelmiség lemeszárlása, az occidentális életformák megsemmisülése, az egyéni életről alkotott, a nyugati műveltség eszméinek jegyében felépített elképzeléseink teljes csődje következne be a pillanatban, mikor a bolsevizmus megveti hatalmának alapjait Európa országaiban. A bolsevizmus kérdése az európai ember számára nem politikai, nem is osztályhatalmi kérdés, hanem a lét és nemlét, az európaiság kérdése. (Röpirat a nemzetnevelés ügyében) S tudta: Magyarországon nincs kétféle emberi garnitúra: nincs jobb és baloldali elite. Csak egy emberi garnitúra van, s ha e néhány embert elviszik internáló táborba, az ország nagyon hosszú időre megszűnt Európa szerves része lenni. (Napló 1943–1944.) Sajnos, a jóslat megvalósult. Negyven,

negyvenöt évre megszűntünk Európa szerves része lenni, mert aki korábban megúsza, azt azután vitték el.

1946–1947-ben nyugat-európai utat tesz. Svájcban, Olaszországban és Franciaországban jár. Ekkor a *Magyar Nemzet* munkatársa. Emlékszem, megálltam a Szív utca sarkán. Ez volt a pillanat, amikor megértettem, hogy nem valami elől kell elmenni innen, hanem valami felé. Olyan volt ez, mint az infarktus lehet. De ez csak egy pillanatig tartott.

Goethe (miért, miért nem, kritikus pillanatokban valahogy mindig megszólal Goethe) azt mondta: „az embernek saját sorsát kell megélni...” (...) És száz év előtt, mikor valaki a vérpadra lépett, vagy felbukott a csatatéren, tudta, hogy most az ő sorsa telik be, személyesen. De ma?... Nincs többé „saját sors”; csak statisztikai esélyek vannak. Nem lehet saját sorsnak érezni, amikor felrobban egy atombomb, vagy egy diktátóra kimond egy társadalom felett egy maradi, ostoba ítéletet. Ezért el kell innen menni valahová, ahol – talán – egy ideig lehetséges megélni a saját sorsomat. Mert itt már csak számadat vagyok egy kategóriában.

Így szólt bele Goethe, mint egyszer, a Szív utca sarkán. És egyszerre sürgősnek tetszett, hogy elinduljak – nem a Ligetbe, nem is Budára, nem is a magyar nyelvbe, nem az otthoniak szolidaritásába, hanem messzebb. (...) És el kell vinnem innen valamit, ami talán rögeszme: az „én”-t, nem jobb, nem is különb – igen, lehet, hogy rosszabb és silányabb –, mint mások „én”-je, de nekem csak ez az egy van. És nincs Eszme, Cél, amely kárpótol, ha ezt az „Én”-t elveszítem, (...) ha itt maradok, elsorvad bennem ez a vágyakozás. Elmenni innen valami felé... Olyan volt ez mint egy különös visszajára fordított „honvágy”. (Később, idegenben, soha nem éreztem honvágyat.) (Föld, Föld!)

Igen, az én elvesztésétől tartott. A keleti ember körül mindig van egyféle személytelenség, és ez éppen úgy „térfogat”, amelyben elmerülhet, ahová visszavonulhat, mint az idő és a tér és a keleti nyomorúság. Elnéztem ezeket az embereket, és eszembe jutott mindaz, amit... a buddhista misztikusok, s nagy jókik és munik tanításairól és praktikáiról olvastam:... A nagy és végső célt a személyiség feloldásában látták, a pillanatban, amikor az ember túlemelkedik személyiségén, és „elvegyül a világritmussal”. Számomra a „nyugati” számára ez a szemlélet valóban kínaiul vagy hinduul hangzik, mert ha feladom személyiségem – ezt a különös rögeszmét –, feladtam az élethez való kapcsolataim értelmét. (Föld, Föld!)

Az utolsó hazai esték egyikén találkoztam egy emberrel, aki szellemi munkaterületén kiváló műveket alkotott, és tudtam, hogy sok mindenről, ami otthon és a világban történik, úgy gondolkodik, mint én. Egy budai vendéglőben vacsoráztunk. (...)

A csendes órában, az elhagyott budai vendéglő kertjében, a füledt nyáréjszakában, ezen az estén, amikor utoljára ízleltem a szülőföld édes ízeit – a kenyeret, a húst, a gyümölcsöt, a bort –, úgy éreztem, elkövetkezett a pillanat, amikor magamtól is minden őszinteséggel megkérdézhetem: mi ennek az írdatlan pernek igazi értelme? Mi a „bolszevizmus”? (...) Barátom azt mondogta, az ő meggyőződése szerint a bolszevizmus igazi tartalmában nem más, mint a szláv imperializmus feltétlen megnyilatkozása:... Közelről láttuk az oroszokat és a kommunisztákat, de nem találkoztunk közöttük messianisztikus hajlamú emberrel. És szociális igazságtevés helyett nem hoztak mást, mint a kizsákmányolás újabb formáit. Lehet-e remélni, hogy az „ultimátum” katalizátorként hat Európában, és a második világháború után a világszínpadon megjelent két valóságos nagyhatalom (...) mellett megterem egy emberi Európát? Mindezt elmondottuk, és aztán elhallgattunk, mert nem tudtuk a „választ”.

Az utcasarkon, az éjszakában, elbúcsúztunk. Búcsúra bocsánatot kértünk egymástól: ő azért, mert otthon maradt, és én azért, mert elutaztam. (i. m.)

A sorsról szólt Márai az imént. Erről is megvolt a sajátos véleménye: Mert az emberrel nemcsak történnek a dolgok... Az ember csinálja is azt, ami történik vele. Csinálja, hívja magához, nem engedi el azt, aminek meg kell történni. Ilyen az ember. Akkor is megteszi, ha rögtön, első pillanattól érzi és tudja, hogy amit tesz, végzetes. Tartják egymást, az ember és sorsa, idézik és alkotják egymást. Nem igaz, hogy a végzet vakon lép épületünkbe, nem. A végzet az ajtón át lép be, melyet mi tartunk fel, s magunk előtt tessékeltük a végzetet. Nincs ember, aki elég erős és okos ahhoz, hogy elhárítsa szóval vagy cselekedettel azt a balsorsot, amely vastörvénnyel következik lényéből, jelleméből. (A gyertyák csongig égnek)

1948-ban Svájcba utazik és soha többé nem tér vissza. S ami a legfájóbb, még hamvai sem.

Az Arlberg-expressz kora délután indult Budapestről, és éjjel után ért az ennsi hídra. Megint belépett a fiukébe az orosz katona, és kérte az útleveleket. Megvizsgálta a pecsétet, visszaadta az okmányokat, közömbösen becukta a fiúka ajtaját.

Az éjszaka csendes volt. A vonat zajtalanul indult. Néhány pillanat múlva elhagytuk a hidat, a csillogó éjszakában utaztunk tovább, egy világ felé, ahol nem várt senki. Ebben a pillanatban – életemben először – csakugyan félelmet éreztem. Megértettem, hogy szabad vagyok. Félni kezdtem. (i. m.)

Élt Olaszországban. A Nápoly melletti Posillipóban írta egyik legismertebb versét, melynek kéziratát abban a házban találtam a sok lim-lom között, melyet egy emberöltővel ezelőtt vettem, s néhány házzal áll odébb Márai gyermekkorának tanúházától. Sikoly a vers, hiszen a csehszlovákiai mindennapokról is szólt:

Még felkiáltasz: „Nem lehet, hogy oly szent akarat...”
De már tudod! Igen, lehet... És fejté a vasat
Thüringiában. Posta nincs. Nem mernek írni már.
Minden katorga jeltelen, halotttért sírni kár.
A konzul gumit rág, zabos, törli pápaszemét,
Látóvaló, untatja a sok okmány és pecsét –
Havi ezret kap és kocsi. A Mistress s a baby
Fényképet áll az asztalán. Ki volt neki Ady?
Mi volt egy nép? Mi ezer év? Költészet és zene?
Arany szava? ... Rippl színe? Bartók vad szelleme?
„Az nem lehet, hogy annyi szív...” Maradj nyugton. Lehet.
Nagy hatalmak cserélnek majd hosszú üzenetet.
Te hallgass és figyelj. (...)
Még hallod hörgő panaszt: „Testvér testvért elad...”
Egy hang aléltan közbeszól: „Nem szóljon ajakad...”
Egy másik nyög: „Nehogy, ki távol sír e nemzeten...”
Még egy hörgő: „Megútálni is kénytelen legyen.”
Hát így. Keep smiling. És ne kérdjed senkitől: miért?
Vagy: „Rosszabb voltam, mint ezek?...” Magyar voltál, ezért.
És ész voltál, litván román... Most hallgass és fizess.
Elmúltak az aztékok is. Majd csak lesz, ami lesz.
(...)

(Halotti beszéd, részlet)

Miért élek emigrációban? Mert szellemi szabadság nélkül nem vagyok hajlandó otthonnak fogadni el Magyarországot. Szellemi szabadság nélkül nincs haza, csak terület van, városok és lakosság, – s az végül is mindenhol akad. Még itthon is. (Ami a Naplóból kimaradt)

S jöttek a hosszú emigrációs évek, és sorjázta a művek is, melyeket ma már megismerhetünk. A legnagyobb, legmeggrázóbb magyar vers az 1956-os forradalomról és szabadságharcról, melyet eleinte csak a Szabad Európa Rádió jóvoltából ismerhettünk meg, s jó tudni, egy kaszai lány, Havasi Mária szavalja ezt a verset úgy, hogy néhány hónapja Amerikában megkérdezték tőle, mikor született?!

Mennyből az angyal

menj sietve

Az üszkös, fagyos Budapestre,
Oda, ahol az orosz tankok
Között hallgatnak a harangok.
Ahol nem csillog a karácsony,
Nincsen aranydió a fákon,
Nincs más, csak fagy, didergés, éhség.
Mondd el nekik, úgy, hogy megértsék.
Szólj hangosan az éjszakából:
Agyal, vigyél hirt a csodáról

És a világ beszél csodáról,
Papok papolnak bátorságról.
Az államférfi parentálja,
Megáldja a szentséges pápa.
És minden rendű népek, rendek

Kérdik, hogy ez mi végre kellett.
Mért nem pusztult ki, ahogy kérték?
Mért nem várta csendben a végét?
Miért, hogy meghasadt az égbolt,
Mert egy nép azt mondta: „Elég volt.”

Agyal, vidd meg a hirt az égből,
Mindig új élet lesz a vérből.
Találkoztak ők már néhányszor
– a gyermek, a számár, a pásztor –
Az alomban, a jászol mellett,
Ha az Élet elevent ellett,
A csodát most is ők vigyázzák,
Lehelletükkel állnak strázsát,
Mert Csillag ég, hasad a hajnal,
Mondd meg nekik –

(Mennyből az angyal. New York, 1956.)

S valamikor ekkor, még életében, elkezdődött az író az utóélete. Magyarországon nem beszéltek róla, ha mégis, akkor inkább becsúszott. Kassán az antikváriumban szinte minden

1945 előtti művét meg lehetett vásárolni. De ez ürömmel vegyített öröm volt: a szülőváros szabadult meg nagy fia szellemi termékeitől. A kassaiak már elfelejtették írójukat, s a nemzedékváltás egyet jelentett a nyelváltással is. S közben bekövetkezett az érzelmi eltávolodás is. Emiatt támadt máig tartó pöröm Máraival. Azzal, hogy nem engedte műveit kiadni addig, míg szovjet katona áll Magyarország területén, szívességet tett a kádári puha diktatúrának. Az emberek kezébe nem adott szellemi fegyvert, hogy felvehessék az eszmei harcot a totalitárius ideológiával. *Illyés Gyula* és *Farkas Ferenc* sem tudta eltántorítani szándékától. Pedig szükségünk lett volna mindarra, amit kiolvashattunk volna sorából. S nemcsak az ideológia, hanem az asszimiláció ellenszereként. Szülővárosában is, melyre mindig érzékenyen figyelt. Ezt bizonyítják 1973-as feljegyzései:

A gyorsvonat étkezőkocsijában a szomszéd asztalnál cseh házaspár foglalt helyet. Szomszédjuk idősebb osztrák. A cseh turista dagadt, hasas egyén, száz kilométeren át eszik és beszél. Dicsékszük, hogy sokszor utazik külföldön, kongresszusokra küldik a prágai hatalmasságok. (...) Olyan mint Švejk, a „derek katona”. Átvészelte a prágai tavaszt és a szovjet megszállás korszakában is jól megy a dolga Cseh-szlovákiában. Hallom, amint asztalszomszédjának, az osztráknak öblös hangon, dicsékedve mondja: „Die östliche Stadt unserer Republik, Košice...” Az ember, mire megöregszik, fegyelmet tanul. Most mégis féltékeny. Mint akit gyomorba ütnek. L.(ola) és én nem nézünk össze, de mindketten arra gondolunk, hogy abban a városban születünk, amit a kommunista Švejk Košicének nevez. Ennek a városnak a valóságban évszázadokon át Kassa volt a neve. A város... érzésben is, valóságban is magyar volt. Most, amikor a cseh kommunista Košicének nevezi ezt a várost, egy pillanatra – megint egyszer – megvilágosodik a valóság, amit az alattomos propaganda elködösít. Az államalakulat, amelyet Beneš és társai erőszakkal és történelemhamisítással tákoltak össze, olyan nemzetiségeket kényszerített szimbiózisban élni – magyarokat, szlovákokat, németeket –, melyek soha nem éreztek történelmi közösséget Csehországgal. „Košice” a két világháború között idegen maradt Csehszlovákiában, mint egy keresztény fogoly a mórak között. De aki erről beszélt és – háború nélkül! – békés revíziót, a nemzeti önrendelkezési jog érvényesítését követelte: az ilyen rendbontót irredenta lázítónak minősítették. A kommunista Švejk elégedetten kortyolja a sörét. Hívom a pincért, fizetek. (Napló)

A posta könyvet hoz, címe „Košice”. Tartalma 221 fénykép... A szép kiállítású, gondosan tervezett és kivitelezett kiadvány 1973-ban készült. Lapozom a könyvet... Milyen nemes volt ez a város. Mennyire Város volt, Urbs, patricius település – és milyen ritka volt az ilyen város Magyarországon. Kassa építésében cselnek nem volt része. A város magyar és cipszer lakossága építette ezeket a házakat, évszázadokon át. (...) És ezt a szépséges magyar várost a fényképkönyv (...) úgy mutatja be, mintha soha városalkotó magyar és cipszer itt nem élt volna. (...) A cseh propaganda – 1919 óta örökösen, 1973-ban is – úgy mutatja Kassát, mintha Košice cseh és szlovák alkotás és település lenne. Elsikkasztja a város magyar jellegét, nem említi, hogy Kassa a magyar történelem szabadságmozgalmainak egyik központja volt. Elhallgatja, hogy Rákóczi sírja itt van a Dómban, nem említi, hogy a „kassai polgárok” ellenálltak az oligarcháknak. Nem beszél a magyar írókról és költőkről, akik ebben a városban alkottak és magyarul írtak, amikor a csehek és szlovákok még a Város környékéhez sem jutottak közel. (...) A történelemhamisításnak ez a cinikus példája ritka még a hamisításokkal bővelkedő, világháborúk utáni cseh propaganda archívumában is. (...) Minden, amit hozzáadtak, hogy nemrégben cigánysort csináltak a kassai Fő utcából és körülépítették a várost konkrétan házförtelmességgel, odatelepítették a város magyar jellegét megsemmisíteni szándékozó cseh és szlovák jövevényeket. Az inzultus, amit ez a könyv világgá kiált, megérint, mint egy alattomos ütés. (i. m.)

Tizenhat kötete jelent meg az emigrációban. Élete utolsó éveit abban a városban élte, San Diegóban, ahol egy szlovák emigráns, *Dominik Hudec* is élt, aki Nagyszlovák Birodalomról írt könyveket és cikkeket, s aki a szlovákok történetét az időszámításunk utáni II. században indította, avar megszállásról és Szvatopluk-ábrázolásról regél a magyar Szent Koronán. (Vel'ky omly Vel'ká Morava, 1994)

Márai Sándor 1963-ban vetette papírra:

*...öregem, őszem és agársoványam,
Mégis de jó, de jó, de jó, hogy nyár van.
A csörgökigyők az erdőt belepték,
Sétabottal közelít az öregség.*

(Manhattani szonettek)

Az ember lassan öregszik meg: először az élethez és az emberekhez való kedve öregszik, tudod, lassan minden olyan valóságos lesz, mindennek megismered értelmét, minden olyan féltelmesen és unalmasan ismétlődik. Ez is öregség. (...) S egy ember, szegény, semmi más, csak ember és halandó, akármit csinál

is... Aztán megöregszik a tested; nem egyszerre, nem, először szemed öregszik vagy lábaid vagy gyomrod, szíved. Így öregszik az ember, részletekben. Aztán egyszerre öregedni kezd a lelked: mert a test hiába esendő és romlandó, a lélek még vágyakozik és emlékezik, keres és örül, vágyik az örömré. S mikor elmúlik ez az örömvágy, nem marad más, csak az emlékek vagy a hiúság; s ilyenkor öregszel igazán, végzetesen és véglegesen. Egy napon felébredsz, s szemed dörzsölsz: már nem tudod, miért ébredtél? Amit a nap mutat, pontosan ismered: a tavaszt vagy a telet, az élet díszleteit, az időjárást, az élet napirendjét. Nem történhet többé semmi meglepő: még a váratlan, a szokatlan, a borzalmas sem lep meg, mert minden esélyt ismersz, mindenre számítottál, semmit nem vársz többé, sem rosszat, sem jót... s ez az öregség. Valami él szívedben, egy emlék, valamilyen homályos életcél, szeretnél viszontlátni valakit, szeretnél megmondani vagy megtudni valamit, s tudod jól, hogy a pillanat majd eljön egy napon, s akkor egyszerre nem is lesz olyan végzetesen fontos megtudni az igazat, és válaszolni rá, mint ezt a várakozás évtizedeiben hitted. Az ember lassan megérti a világot, s aztán meghal. Megérti a tüneményeket és az emberi cselekedetek okát. Az öntudatlanság jelbeszédét... mert az emberek jelbeszéddel közlik gondolataikat, feltűnt neked? Mintha idegen nyelven, kínai módon beszélnének a lényeges dolgokról, s ezt a nyelvet aztán le kell fordítani a valóság értelmére. Nem tudnak önmagukról semmit. Mindig csak vágyaikról beszélnek, s kétségbeesve és tudatlanul leplezik magukat. Az élet majdnem érdekes, mikor megtanultad az emberek hazugságait, s élvezni és figyelni kezded, amint mindig mást mondanak, mint amit gondolnak és igazán akarnak... Igen, egy napon eljön az igazság megismerése: s ez annyi, mint az öregség és a halál. De akkor ez sem fáj már. (A gyertyák csonkig égnek)

1989. február 21-én önként távozott az élők sorából. Írásaiból kitűnik, mindenkivel, még magával szemben is bizonyos távolságot tartott, és bizalmatlan volt azokkal szemben, akiket nem ismert. Az öregedést ezt a beidegződést még csak mélyítette. Rövid időn belül elvesztette két fivérét, nővérét, feleségét, Lolát és fogadott fiát, Jánost, akiből bizony John lett, s akinek családja egy sort sem olvasott el írásaiból. ...az ember nemcsak azzal felel, ha meghal. Ez jó felelet. De felel azzal is, ha túlél valamit. (...) ...túlélni valakit, akihez olyan közünk volt, hogy majdnem belehaltunk, ez egyike az élet titokzatos és minősíthetetlen büntényeinek. (A gyertyák csonkig égnek) A magányt nehezen viselte. A magányban mindent megismer az ember, s nem fél többé semmitől. Az emberek, kiknek homlokán az égi jel tükröződik, mely mutatja, hogy az istenek pártfogolják őket, csakugyan kiválasztott lénynek érzik magukat, s a módban, ahogy a világ elé lépnek, van valamilyen hiú biztonság. (...) Volt egy idő életemben, az ifjúság évtizede, mikor a világ engedelmesen tűrte jelenléte-

met, igényeimet. Ez a kegyelmi idő. (...) Aki elbízta ilyenkor magát, nyegle vagy pökhendi lesz, aki nem tudja alázattal elviselni a sors kényeztetését, aki nem tudja, hogy ez a kegyelmi állapot addig tart, amíg nem váltjuk fel az istenek ajándékát aprópénzre, elbukik. (...) Tudod, az ember szeret visszafizetni az isteneknek a boldogságból valamit. Mert az istenek közismerten irigyek, s mikor adnak a földi halandónak egy évre való boldogságot, rögtön felírják ezt a tartozást, s azt az élet végén uzsoraáron követelik vissza. (A gyertyák csonkig égnek) Sokat betegeskedett és – ami az író számára a legnagyobb csapás – majdnem megvakult. De ennek ellenére segítséget nem kért és nem fogadott el. Szégyellte, hogy másokra szorul. Sohasem panaszkodott. Csak fáradtságra. Azon a keddi napon, felhívta a mentőket, mert rosszul lett. De késtek, s ő tudta, gyógyíthatatlan beteg. *Úgy látszik, az ember mindent bír, addig a határig, amíg célja van az életnek. (A gyertyák csonkig égnek) Nem várt tovább, meghúzta a ravaszt. Féltelmes lehet a pillanat, mikor az ember életében megszólal a kísértés, mikor az ember felemeli a fegyvert, hogy megölje azt az embert, akihez köze van, akihez belülről kötvé van...* (A gyertyák csonkig égnek)

Önvallomásaiból most számos idézet sorjáthatna egymás után, melyek bizonyítják, hogy az öngyilkosság kérdése fiatal kora óta foglalkoztatta. Egyik utolsó magánlevelében is erre utalt: *...néha úgy érzem magam, mint egy tapintatlan vendég, aki tovább maradt látogatóban, mint illik. A háziak nyájasan marasztalják, de akad, aki óvatlan pillanatban az órát nézi, és a fejét csóválja. Magam is gondolok néha ilyesmit.* (Borbándi Gyula: Halál Kaliforniában, In: Magyar Nemzet 1989. május 15.)

Vártuk haza, ha már élteben nem jöhetett, halálában kellett volna, hogy sírját bástyaként használjuk foszladozó nyelvünk védelmében. S ezt a sírt Kassán szerettük volna gondozni, de ő hamvait a Csendes-óceán habjaiba szóratta szét, három mérföldre a parttól.

Lehet, azért választotta a pisztolygolyót, hogy ne kelljen látnia, milyen tülekedés folyik majd körülötte, hogy olyanok beszélnek majd nevében, tiltják le műveit a médiákban, sajtótitják ki nevét, akik ellen világleletében küzdött. S ehhez már nem lett volna lelkiereje.

Pozsonyban megalakult a Márai Alapítvány, ezzel megelőzve a kassaiak kezdeményezését, amit mindmáig sérelemként élünk meg, hiszen a kedvenc város, a városok városa, az igazi Urbs, az Kassa volt, amelyről gyakorta álmodott. Még ha az álom csak pillanatokig tartott is.

Mészáros utcai házán 1991-ben emléktáblát lepleztek le, s közben egy bizonyos *Ladislav Molnár* Pozsonyból fasisztáznai kezdte az író. Csak azért, mert Márai örült, hogy szülővárosa 1938-ban visszakerült Magyarországhoz. Ennek nagy visszhangja lett a szlovák és magyar lapokban, itt és odaát egyaránt. 1998. május 7-én megnyílt az emlékszoba, s idén *Habsburg Ottó* is tisztelgett koszorújával az emléktáblánál, melyet tavaly valaki szinte hetente festékkel öntött le. A rendőrség egy pénteki napon rajtakapta a koros hölgyet, aki mise előtt eljött ilyen módon kifejezni haragját a magyarok iránt. Legutóbb a főpolgármester koszorúját is széttörték.

Ladislav Molnár, aki kilenc évvel ezelőtt azzal kürtölte tele a sajtót, hogy az én házamon leplezték le az emléktáblát, azóta sem nyugszik, és az évforduló kapcsán rendezett szimpózium ellen ágált *Schuster* államfőhöz írott levelében. Ebben csak azt bizonyította be, hogy nem ismeri a történelmet és vörös posztó számára minden, ami magyar.

Márai, nyilván legyintve, következő sorait idézné Molnár úrnak és a hasonszőrűeknek: *Amikor egy korszak fölemelt ököllel jön ellened, te köszöni vissza, nyugodtan és udvariasan úgy, hogy megemeled kalapodat.*

Búcsúzzunk most Márai Sándortól, a szavak mágiájának ismerőjétől. Ő mondta: *Látod, a szavak visszatérnek.* (A gyertyák csonkig égnek) Egy idézettel válunk most el tőle, mely akár sírfelirata is lehetne:

Ég és föld között élek, van bennem valami halhatatlan és isteni, de szoktam az orrom is piszkálni, ha egyedül vagyok a szobában, lelkemben elfér India minden bölcsessége, de egyszer pofozkodtam a kávéházban egy részeg iparlovaggal, órákon át tudom nézni a vizet és a madarak repülését, de öngyilkossági tervekkel is foglalkoztam már, mert egy hetilapban pimasz hangon írtak egy könyvemről. Konfuce testvére vagyok az emberi dolgok megértésében és a bölcs közönyben, de nem bírom ki, ha a hírlapok nem említik meg a jelen voltak között nevem, megállok az erdő szélén és káprázó szemmel nézem az őszi lombok színeit, de nem tudok másként érezni a természet iránt, mint fenntartással és gyanakvással, hiszek az értelem felsőbbrendű erejében, s egészen ostoba társaságokban fecsegéssel töltöttem el életem legtöbb estéjét, hiszek a szerelemben, de legtöbbször fizetett nőkkel vagyok csak együtt, hiszek az égben és a földben, mert ember vagyok, ég és föld között, ámen.

Balassa Zoltán